

концепти перегукуються, “і філософія, що їх витворює, завжди являє собою могутню Єдність — нефрагментовану, хоча й відкритую; це безмежна Всецілість, *Omnitudo*, яка вбирає їх усі”¹. Збагнути перегук концептів і торувати поміж них свою власну стежину (а не “заблукати”) можна лише спираючися на потужну особисту філософську культуру.

Вдосконаленню культури філософування має сприяти й нова рубрика нашого часопису. Запрошуємо до участі у розмові про відмітні особливості саморефлексії сучасного філософського дискурсу всіх, хто вболіває за долю рідної для нас сфери людського духу.

Започатковує нову рубрику аналіз самого поняття “дискурс”, частота вживань якого, на жаль, далеко не співвимірна глибині його осмислення.

Чому таке трапляється?

У праці Р.Рорті “Філософія та Дзеркало Природи” (вельми евристичному неопрагматичному критичному осмисленні й синтезі аналітичної філософії та герменевтики, філософії науки та історико-філософських шукань) міститься прикметне застереження щодо таких ситуацій. Полягає воно в тому, що переважна частина проблем, які спантеличують епістемологів, спричинена “шараханням” між власне філософським та буденним сенсами термінів “істина”, “реальність” та “правильне репрезентування реальності”. Наслідком стає невизначуваність певного терміна: все, схарактеризоване нами як істинне, може логічно не мати жодного стосунку до того, що є істина.

Чи не те саме спостерігаємо нині з терміном “дискурс”, яким користуються у кращому разі як синонімом філософування, розмірковування, доведення або спростування, інтелектуального діалогу тощо?!

¹ Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? — СПб., 1998. — С.48.

Мирослав Попович

ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович — доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, головний редактор часопису “Філософська думка”. Сфера наукових інтересів — логіка, методологія і філософія науки, історія української філософії, теорія культури.

ПОНЯТТЯ “ДИСКУРС” У МЕТАФОРИЧНОМУ ТА ЛОГІКО-ЛІНГВІСТИЧНОМУ РОЗУМІННІ

“Дискурс” — слово з нової філософської літератури і як таке не має чіткого загальноприйнятого смислу. Щоправда, в латині *discursus* означало “міркування”, і старі словники наводять значення “дискурсивний” як протилежність “інтуїтивному”. В сучасній філософській літературі термін “дискурс” вживають приблизно у такому значенні, якого йому надав Мішель Фуко. Необхідно зазначити, що поряд з цим вільним і метафоричним слововживанням у дусі “постмодерну” існує логіко-лінгвістична аналітична традиція, в якій введення терміна “дискурс” було вмотивоване технічними причинами і набуло точнішого значення та певних евристичних функцій. Те, що було зроблено у французькій філософії після М.Фуко у 70 — 80-ті роки, мало по суті попередників у філософських школах, близьких до логіки та семіотики.

У лінгвістичній літературі під терміном “дискурс” розуміють не просто акт мовлення, а й ту конкретну ситуацію, той позамовний контекст, ті прямо не висловлені *цілі та наміри*, які цей акт мовлення супроводжують. Іншими словами, дискурс увиходить не до простору мови, а до реалізації мовної компетенції в практиці мовлення. В ході вивчення реального функціонування структури виявилось можливим зовсім по-новому описати ор-

ганізацію тексту. Відкрилася можливість обговорювати смислові структури, які раніше були недосяжні для дослідників.

Власне, можна вважати, що такий підхід започаткований уже Грайсом в його теорії мовних актів (1957) і його розвивають на лінгвістичному матеріалі в англійських школах аналітичної філософії Остін, Серль та інші. (Англійське *speech act* перекладають як “мовленневий акт”, хоча *speech* означає і мовлення, і вимова, і промова, і говірка, взагалі акт говоріння. Відповідником англійського *speech* є французьке *la parole*, що перекладають як мовлення. Мова (англ. і франц. *lanquage*) є структура, мовлення є реалізація структури, дія, процес. Оскільки ж вираз “мовленневий” дещо неприродний і незграбний, я відмовляюся від кальки і говоритиму “мовний акт”. Це не вносить неточності, оскільки “акт” уже відносить його до сфери реальної мовної дії, тобто мовлення, а не мови.)

Будемо виходити з мовлення (тексту) як єдиної реальності, з якою має справу аналітик. Структури, мова, логіка тощо є результат опису, формальної реконструкції норм, якими не-свідомо керуються люди, продукуючи тексти. Текст розуміємо в широкому значенні слова, відтак текстами, наприклад, є споруда собору, створена художником картина або музичний твір.

Можна розглядати опис дискурсу і як опис глибинних структур мовлення, тобто як опис мовного простору. Щоб пояснити це, будемо виходити з поняття діалогу.

Діалог є насамперед певний текст або явище мовлення (сукупність мовних актів). Кожен діалог завжди явно чи неявно являє собою сукупність запитань та відповідей, які і окреслюють смисли висловлених у ньому речень. Запитання окреслює невизначеність і спрямоване на її мінімізацію. Відповідь несе інформацію (має смисл щодо запитання), якщо зменшує вихідну невизначеність. У монологічному тексті (наприклад, у статті або книзі) запитання можуть бути приховані в контексті. Але їх можна і треба реконструювати, оскільки саме вони остаточно визначають смисл сказаного. Кожне речення може бути зрозумілим тільки як відповідь на явне чи приховане в контексті запитання. (Слово “речення”, слідом за М.М.Бахтінім, тут

можна розуміти в узагальненому значенні як текст будь-якого розміру.)

Перші тексти наукового характеру писали у формі діалогів. Сучасний монологічний науковий текст приховує діалог автора із самим собою. Водночас здатність задавати запитання самому собі і шукати на них відповіді є не просто літературним прийомом, а певним шаблоном розвитку самосвідомості.

Запитання виникають у ході діалогу, і найістотнішим тут є те, що не все можна у певному контексті запитати. Певні запитання були б безглуздими, оскільки вони не стосуються тематики, обговорюваної учасниками діалогу. З іншого боку, деякі речення, висловлені учасниками діалогу, не є ні запитаннями, ні відповідями і тому не мають сенсу у цьому контексті, хоча, загалом кажучи, не є безглуздими. Процес комунікації здійснюється таким чином, що певних запитань ми не можемо задавати, і тому певних речень не можемо “чути”. Ми не маємо установок на те, щоб сприйняти певні речення.

Сукупність установок, що визначає, які речення можуть, а які не можуть бути задані у певному контексті, і є дискурс.

Таке розуміння не суперечить поширеному тлумаченню дискурсу як явища мовлення чи як певного тексту, тобто як реалізації можливостей, заданих сукупністю установок. У пропонуваному підході дискурс розуміють як структуру мовного акту разом з його контекстом, а не як сам мовний акт. Іншими словами, дискурс є простір, в якому здійснюється мовлення і взагалі функціують тексти в найширшому значенні слова. Із звичної для аналітика екстенсійної (об’ємної) точки зору така структура може бути ототожнена із сукупністю (можливо, безконечною) всіх її реалізацій, конкретних мовних актів разом з їхніми контекстами; проте це не обов’язково. Я обираю такий смисл терміна тому, що тоді ясніше постає сама проблема: з’ясувати умови взаємного розуміння (і нерозуміння) людей, що вступають у спілкування.

У цьому, власне, й полягає мета семіотичного аналізу, зрозумілого як аналіз смислів (значень).

Мовні акти (і відповідні дискурси) можна розрізняти за їхніми цілями. Теорія мовних актів розрізняє в комунікації *локутивну*,

іллокутивну та перлокутивну цілі. Наприклад, я хочу висловити думку про те, що завтра буде сонячна погода. Яку мету переслідує учасник комунікації, вимовляючи це речення? Звичайно, насамперед він просто хоче щось висловити, сформулювати певне речення, і цю загальну мету називають *локутивною*. Але кожне висловлення може мати подвійну, потрійну і так далі мету. Що я мав на увазі, коли сказав: “завтра буде сонячна погода”? Це може бути просто *повідомлення* або прогноз погоди, тобто передача певного *знання*. Це може бути натяк на те, що ми згідно з попередньою домовленістю маємо разом піти на пляж, тобто *спонукання* до певної дії. Нарешті, це може бути *вираз почуття* задоволення від того, що дощі нарешті закінчилися. Локутивна мета була реалізована у висловленні “завтра буде сонячна погода”, але іллокутивні цілі в усіх трьох випадках різні.

Існує класифікація можливих іллокутивних цілей, і надалі я буду використовувати запропонований раніше спрощений варіант такої класифікації¹. А саме, дещо спрощуючи запропоновану Серлем типологію іллокутивних цілей, можна говорити про три типи комунікативних актів — *когнітивні*, *спонукальні* та *експресивні*. Перший тип має на меті повідомлення, або передачу нових *знань*, другий — різні типи *спонукань* до дії, в тому числі й інтелектуальної або духовної, третій — *вираження* певного внутрішнього стану учасника комунікації, особистої *оцінки*, в тому числі суто емоційної.

Далі, комунікацію (виробництво текстів та їх сприйняття, засвоєння, розуміння) можна розглядати та оцінювати з різних точок зору, у різних вимірах. Будемо розглядати її у трьох вимірах, традиційно співвідношуваних з *розумом*, *волею* та *почуттям*. Умовно ці виміри можна назвати *когнітивним*, *спонукальним* та *експресивним* — відповідно до тих іллокутивних цілей, які мають певні мовні акти. Когнітивні висловлення мають за мету повідомлення істини, спонукальні — команди та інші запрошення до дії, експресивні — вираження внутрішнього стану.

¹ Див.: Попович М.В. Рациональность та виміри людського буття. — Київ, 1997.

Ширше можна те ж саме говорити про цілі (мотиви) та різновиди не тільки комунікативних актів, а й *людської діяльності у найширшому розуміння* (“виміри людського буття”). У будь-якій культурі люди обмінюються новинами, щось просять, щось наказують, виражають своє ставлення до всіляких речей (наприклад, скаржаться на хвороби, кепкують, співчують, виражають страх чи ненависть, сміються тощо). Проте в різних культурах типи комунікації осмислюють та оцінюють по-різному, так само по-різному ці типи регулюють людську поведінку. Так, сміх завжди є виразом емоційного ставлення до висловлюваних речень. Але існує *культура сміху*, різна в різних суспільствах. У традиційній китайській культурі поведінки, повідомляючи співбесіднику про свій сімейний траур, було заведено всміхатися — щоб нікого не засмучувати. Існує також багата і різноманітна *культура плачу*. Найпростіші, здавалося б, емоції функціують у комунікації як *культурні акти*.

Дискурс — це саме той поверх *культури комунікації*, який регулює структури такого роду. Регулятивна функція дискурсу полягає в тому, що *в одному дискурсі вирази (тексти) приймають або відкидають, виходячи з певних критеріїв*. Наприклад, речення може бути відкинута як незрозуміле, прийняте як зрозуміле, але не прийняте як істинне (відкинута як хибне). Існують критерії прийняття/неприйняття речення — це критерії доведення. Якщо твердження (припущення) доведене, то учасники комунікативного акту змушені прийняти його, хоч би як їм це не подобалося.

Наведений приклад стосується когнітивного дискурсу, дискурсу знань (у тому числі наукових, але не тільки). Для подальшого розгляду важливо підкреслити, що дискурс, в якому діють критерії істинності, зовсім не є єдиним і вичерпним. Умови прийняття та відкидання пропозицій настільки ж різноманітні, наскільки різними є дискурси людського спілкування.

Що стосується семантики мовних актів, що суто умоглядне розрізнення *смислу* та *значення* знаків (теорія значення Фреге), ширше кажучи — розрізнення *розуміння* та *доведення*, має емпіричні підвалини: перше відноситься до сфери синтезу (*непервний*, континуальний аспект смислового боку знаків), друге —

до сфери аналізу (*дискретний* аспект смислового боку знаків). Поняття *смысл* та *значення* можна узагальнити таким чином, щоб вони охоплювали також царину спонукального та експресивного дискурсів. Наприклад, у певному відношенні їхніми аналогами є поняття *метонімія* та *метафора*. Невизначений і слабо диференційований у мовній системі “смысл” формально найповніше виражається в *конструюванні* (правилах уживання знаків, операціях, правилах побудов знакової конструкції), чітко і дискретно “значення” — в “денотатах”, абстрактних та конкретних *об’єктах*, однозначно поіменованих знаками.

Виходячи з цих загальних положень, повертаємося до семантики знакових систем в їх соціальному функціонуванні.

Когнітивну діяльність можна розглядати як здійснення *владних* відносин (Мішель Фуко), оскільки аподиктична необхідність доведення певної сукупності тверджень не залишає можливості вибору і в такий спосіб *примушує* прийняти доведене твердження. Таким чином, у суто інтелектуальній діяльності має місце інтелектуальний примус. Кожна прийнята істина є водночас примушування, що й дало привід частині “постструктуралістів” з етичних міркувань відкидати істину разом з її критеріями як елемент насильства.

Прийняття істини як примус є одним з параметрів соціального виміру пізнання. Соціологія пізнання аналізує *культуру прийняття істини* і, отже, має справу як з доведенням, так і з розумінням. Існує культура доведення — наприклад, доведення в праві (судовій практиці), і тут можна чітко вказати нижчу та вищу культури. Складніше стоїть справа з культурою розуміння (*правильного* та *неправильного* розуміння), але й тут є перспективи точного та обґрунтованого аналізу. При цьому специфічна для когнітивного дискурсу вимога об’єктивності розгляду була і залишається — всупереч думці Гуссерля та Хайдеггера про джерела кризи європейської цивілізації — тим соціальним набутком, який забезпечив функціонування її ліберальних принципів.

Загалом тут йдеться про *соціологію пізнання*, яку започаткував Макс Вебер. У працях Вебера обґрунтована ідея “ідеальних типів”, що не була свого часу сприйнята англо-саксонською

літературою і була перевідкрита Томасом Куном у 60-ті роки як концепція “парадигм науки”. До речі, Вебер заклав підвалини теорії розуміння взагалі і так званої “розуміючої соціології”. Соціальна роль когнітивного дискурсу, проте, є побічною і вторинною.

Власне філософська концепція дискурсу запропонована Мішелем Фуко саме як концепція *влади*. Для Фуко йшлося про владу не просто як відносини між особистостями, а як про певну атмосферу, яка немовби заповнює культурний простір і в яку занурюються негайно, як тільки вступають у спілкування. Як владні стосунки він по суті розглядав і ситуацію “логічного примусу” в когнітивному вимірі. Це, звичайно, можливо, але ігнорування особливостей когнітивного виміру може коштувати дуже дорого. Опір владі, що є природним супроводом усієї людської історії, набуває страхітливого характеру, коли йдеться про опір розумові. Визнання критерію доказовості як єдиного критерію істини і єдиної можливої санкції для прийняття сукупності тверджень стосується тільки *знань*, а не *дій*. Тому механізм доведення та спростування не має безпосереднього стосунку до поневолення особистості. Людина вільна твердити, що два рази по два буде стеаринова свічка, як казав класик, але це її переконання не увійде до скарбниці людських знань, оскільки воно недоводжуване і не має смислу, а тому не може конкурувати в арифметиці як гіпотеза.

Відповідно раціональні критерії діють і в таких вимірах буття, як спонукальний (зокрема владний) та експресивний, але не є головними критеріями прийняття або неприйняття пропозицій. Логіка практичної діяльності і навіть логіка почуттів цілком можливі та ефективні. Проте зовсім не обов’язково приймають або відкидають у цих сферах більш раціональні пропозиції — *в інших дискурсах діють інші правила прийняття*.

Критерієм прийнятності пропозицій у вимірі практичної дії є насамперед її *ефективність*. Ефективність дії може бути виміряна точно (в тому числі у випадках, коли можна оцінювати дію лише з певними ймовірностями) засобами статистики. Проте ефективність не може бути єдиним критерієм прийнятності в спонукальному дискурсі.

Ефективна дія повинна узгоджуватися з правовими нормами, які в ідеалі формують несуперечливу систему контролю за прийнятністю дій у суспільстві. Доведення того, що пропонується дія є ефективною і узгоджується з правом, у принципі має бути достатнім для вибору (прийняття) дії. Проте у низці випадків ефективна і з правничого боку коректна пропозиція мусить бути відкинута з моральнісних міркувань.

Корисно зіставити міркування ефективності та юридичної прийнятності, з одного боку, та моральнісної прийнятності, з іншого боку, з *аналізом* та *синтезом*. А саме, дію, розглядавану з боку аналітичного, оцінюють через її наслідки, і у такий спосіб обирають найефективніший шлях до бажаного наслідку. Але *моральнісний вибір принципово не може бути здійснення через обчислення наслідків дії*.

Прикладом міркувань такого роду, де пропозиції відкидали, незважаючи на їхню ефективність, є знамениті спокуси Христові в пустелі після його Хрещення, що є засадовими для “Легенди про великого інквізитора” Достоевського. По суті це — теологічні переформулювання моральнісних проблем, що з ними стикається людина у повсякденні.

Моральнісні проблеми виникають як наслідок зіставлення дії не з її причинами чи наслідками, а з тим *цілим*, що “більше суми частин”. Тому суспільство не задовольняється наявністю самих лише *mores* — просто “норм”, йому потрібні розрізнення норм закону та норм моралі і відповідно — злочину та гріха, а отже відповідальності перед законом як *кари* та відповідальності перед мораллю як *покаяння*.

З цим пов’язана проблема *правової* та *моральної* відповідальності. З точки зору європейських норм відповідальність може бути тільки особистою і не може бути колективною. Моральна відповідальність, проте, є у певному розумінні колективною, оскільки приналежність до спільноти, в якій зроблено неспокутуваний гріх, вимагає від члена спільноти свідомого ставлення до цього гріха. Людина має свідомо сприйняти всю історію своєї спільноти і скинути з себе тягар її помилок і гріхів.

Розглянемо ще один дискурс, в якому прийнятність не виражається ні в категоріях істинності, ні в категоріях влади та контролю, — експресивний дискурс.

Експресивна діяльність сама по собі не має мети або є *самоціллю*. Якщо в когнітивному вимірі співвіднесені думки (слова) та *зовнішня реальність*, то в експресивному вимірі вираз (слова, жести, фарби тощо) має відповідати *внутрішньому стану*. Вираження внутрішнього стану в складних і розвинених експресивних актах має результатом створення “іншої реальності”, уявного світу, в якому людина немовби вдруге переживає своє життя. Тому в експресивному дискурсі, різновидами якого є різні дискурси мистецтва, особливого значення набуває *гра*.

Можна і корисно аналізувати пізнавальну діяльність як гру, можна аналізувати як гру також і практичну діяльність з її стратегією та тактикою. Але гра не є реальність, і ми чудово розрізняємо справжню війну та стратегічні ігри на карті чи в ящику з піском. Можна порівнювати мистецтво з пізнанням, і в справжньому мистецтві дійсно є велика мудрість. Але зводити мистецтво до одного з різновидів пізнання реальності — значить утратити суть мистецтва. І в спонукальній діяльності, і в осяганні істини гра з її стратегією та тактикою може бути способом уявити рух індивіда до прийняття пропозиції. По суті своїй ні пізнання істини, ні практична діяльність (дія) не є грою. Натомість в експресивній діяльності гра виражає суттєві характеристики дискурсу.

Гра не є метою емоційної та іншої експресії. Але гра є, так би мовити, чудовою моделлю експресивного акту, оскільки вона має справу з особливою ігровою реальністю — *нібито* реальністю, створюваною людиною для вираження її внутрішніх потреб. Фальш у грі актора — це невідповідність того, що він робить на сцені, тому внутрішньому станові, який він виражає.

Грань між грою та не-грою в експресивній діяльності — це власне та сама грань, яка відділяє мистецтво від пра-мистецтва. І тут можна наочно бачити суть вищих форм експресивної діяльності: *перехід від колективного переживання до індивідуального*.

Було б безглуздо, якби в трагедії Шекспіра у кожній виставі Отелло насправді душив Дездемону; проте в містеріях колись справді вбивали одного з учасників, і тільки значно пізніше — трагоса (козла). Гра невіддільна від вищих форм експресивної комунікації.

В станах екстазу чи трансу, колективного співпереживання, що на ранніх етапах історії невіддільне від художнього самовираження, гра не відчленована від дійсності, і жертва містерії знаходиться в трансі так само, як інші її учасники. Аналіз колективних співпереживань, колективних трансів, станів на-товпу, що наближаються до екстатичних, надзвичайно перспективний з соціологічної точки зору. Колективний екстаз залишається і в розвинених суспільствах як пережиток архаїки, але в реальності, створеній мистецтвом, усе переживається як *гра* — кожен глядач вистави переживає *сам*, а не *приєднуючись до інших*, і зберігає свою індивідуальність у переповненій залі.

Культура спільноти може бути оцінена з урахуванням того, як від індивідуального стану включення до чужої експресії через гру, тобто від власне мистецтва, спільнота провалюється в стани колективного трансу, властиві архаїчним культурам.

Кожен з побіжно схарактеризованих вище типів дискурсу, кожен з численних ручаїв, на які вони розбігаються з розвитком комунікації, має свої власні критерії прийнятності та неприйнятності. “Експресивний дискурс” — теж абстракція від множини способів реалізувати свої наміри в текстах, але всі ці способи мають одну спільну рису: експресія як у найпростіших вигуках і жестах, так і в релігійному досвіді, до якого воно входить лише елементом, у шаманських камлань або екстатичних містеріях, у малюнках дитини або картинах абстракціоністів має зовсім іншу семіотику, ніж мова математики чи системи правових і моральних нормативів. В експресивному вимірі аналіз відношення знаків до означуваного схожий радше на аналіз *симптому*. А оскільки “чистих” різновидів знакової діяльності практично не існує, все має розкладатися на складну багатовимірність векторів. Чим архаїчніша система, чим глибші коріння образності, тим важче відділити виміри один від одного, тим сильніший вплив тих сфер свідомості, які мали б бути винесені “за дужки”, але без яких неможливе саме існування цього духовного феномена.

ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИКИ

Владлен Попов

ПОПОВ Владлен Георгійович — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та економічної теорії факультету гуманітарної підготовки Донбаської державної академії будівництва та архітектури. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія, філософія техніки, практична філософія.

ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ФІЛОСОФІЇ ТЕХНОКРАТИЗМУ У ХХ СТОРІЧЧІ

Останнім часом посилюється увага до практично зорієнтованих проблем філософії. “Практичне все, що можливе завдяки свободі!” — гасло вітчизняного часопису, присвяченого практичній філософії¹.

Не вдаючись у тонкощі полеміки про зміст та форму “практичної філософії”, відзначимо, що до її проблем належать ті, які ширяють в атмосфері суспільної уваги і заторкують душу масового читача. Крім того, що відзначають фахівці, до сфери практичної філософії, на нашу думку, доцільно віднести все те, що *містить актуальне світоглядне навантаження, не відгонить схоластикою і не викликає нудьги*. Складні ідеологічні схеми, філософські романи та повісті, утопії та антиутопії, публіцистика та дотепність сучасного фольклору, твори, які містять емоційні “міни” та знов здобуту мудрість, концептуальні провокації та

¹ Див.: Від редколегії // Практична філософія. — Київ, 2000. — № 1. — С.3.